

Pompeii in perspectief

Miko Flohr

Van alle publieke badhuizen in de Romeinse wereld kennen we de Pompeiaanse waarschijnlijk het beste: ze staan zo prominent in alle handboeken over architectuur en stedenbouw dat ze zowel voor onderzoekers als voor het bredere publiek het beeld bepalen dat men heeft van Romeinse badcultuur.¹ In de omvangrijke bibliografie die de afgelopen eeuwen geproduceerd is over de geschiedenis van het *forum* in de Romeinse wereld wordt geen forum vaker besproken dan dat van Pompeii – zelfs, ironisch genoeg, het Forum Romanum niet.² Wetenschappelijke discussies over zaken als stedelijke ruimte, watervoorziening en (lokale) politiek draaien voor een flink deel om argumenten ontleend aan het Pompeiaanse materiaal, en dit is in extreme mate het geval als het gaat om wooncultuur. Moderne discussies over wonen in de Romeinse wereld zijn onlosmakelijk verbonden met het Pompeiaanse atriumhuis, dat nog steeds door velen benaderd wordt als *het* archetypische Romeinse woonhuis.³ Literatuur over allerhande onderwerpen is doorspekt met kleine verwijzingen naar Pompeii, waarbij de impliciete teneur vaak is dat het Pompeiaanse materiaal representatief zou zijn voor de Romeinse wereld als zodanig: als het in Pompeii bestaat, dan zou het overal wel eens zo geweest kunnen zijn.⁴ De dominantie van Pompeii beperkt zich zelfs niet tot de inhoud. Een flink aantal boeken over de Romeinse wereld waarin Pompeii slechts marginaal

¹ Zie bijvoorbeeld R. Laurence, S. Esmonde Cleary en G. Sears, *The City in the Roman West c. 250 BC – AD 250* (Cambridge 2011) 206-210; H. von Hesberg, *Römische Baukunst* (München 2005) 171. P. Gros, *L'Architecture Romaine du début du IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut Empire* (derde editie, Parijs 2011) 391-393; J.P. Adam, *Roman Building. Materials and Techniques* (Londen 1994) 270-271.

² Zie onder meer: Laurence et al., *The City*, 174; Von Hesberg, *Baukunst*, 122; Gros, *L'Architecture*, 211; J. Ward-Perkins, *Roman Imperial Architecture* (New Haven, CT 1971) 159-161.

³ Zie: S. Hales, *The Roman House and Social Identity* (Cambridge 2003) en J. Clarke, *The Houses of Roman Italy, 100 BC – AD 250* (Berkeley, CA 1990). Bijzonder invloedrijk is: A. Wallace-Hadrill, *Houses and Society in Pompeii and Herculaneum* (Princeton, NJ 1994). Zie ook: S. Ellis, *Roman Housing* (Londen 2000).

⁴ Voorbeelden zijn te vinden via de *indices* van bijvoorbeeld: I. Morris, R. Saller en W. Scheidel ed., *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World* (Cambridge 2007) en W. Scheidel ed., *The Cambridge Companion to the Roman Economy* (Cambridge 2012).

figureert, gebruiken uit Pompeii afkomstig beeldmateriaal op de omslag.⁵ Met andere woorden, Pompeii is overal, en het Pompeiaanse materiaal vormt onze kijk op allerlei aspecten van de Romeinse wereld in verregerende mate, en misschien wel meer dan verantwoord is.

Gek genoeg is er onder historici en archeologen eigenlijk vrij weinig discussie over de vraag hoe representatief Pompeii nu eigenlijk is, en hoe typisch het Pompeiaanse materiaal is voor Romeins Italië en de Romeinse wereld. Vaak wordt Pompeii in isolement beschouwd, of wordt Pompeii samen met Rome en Ostia behandeld, waardoor het wel duidelijk wordt dat in en om de Romeinse metropool alles grootschaliger, monumentaler en exceptioneler was dan aan de voet van de Vesuvius, maar de relatieve positie van Pompeii niet geproblematiseerd wordt: Pompeii lijkt dan de norm, Rome en Ostia lijken af te wijken. Veel van de (overigens spaarzame) uitspraken die onderzoekers doen over het relatieve belang van de stad in de Romeinse wereld gaan ook in die richting: Pompeii was een ‘onopmerkelijke’ stad, en ‘allerminst een belangrijk stedelijk centrum’ – een stadje in de provincie.⁶ In dit artikel zal de relatieve positie van Pompeii nader worden beschouwd, en zoals zal blijken zitten er nogal wat haken en ogen aan het idee dat Pompeii een onopmerkelijke of ‘gemiddelde’ Romeinse stad was.

In wat volgt zullen drie aspecten van het publieke stedelijke landschap van Pompeii nader worden besproken (Afb. 1). Een logisch beginpunt is het forum – het centrale plein in het hart van de stad dat een sleutelrol speelde in allerlei alledaagse sociale, politieke, economische en religieuze processen. Ten tweede is het zinnig de vier publieke badcomplexen die de stad kende in hun regionale context te beschouwen. Daarnaast ligt het voor de hand nader te kijken naar de Pompeiaanse spektakelarchitectuur – Pompeii had twee theaters en een amfitheater.

⁵ Bijvoorbeeld: J. Clarke, *Art in the Lives of the Ordinary Romans* (Berkeley, CA 2003); S. Cuomo, *Technology and Culture in Greek and Roman Antiquity* (Cambridge 2007); A. Bowman en A. Wilson ed., *Quantifying the Roman Economy: Methods and Problems* (Oxford 2009); A. Wilson en M. Flohr ed., *Urban Craftsmen and Traders in the Roman World* (Oxford 2016).

⁶ P. Zanker, *Pompeii: Public and Private Life* (Cambridge, MA 1998) 3: ‘Pompeii was by no means an important urban center; it was one of many medium-sized towns in Italy ... the structures of its public space are characteristic ... of Italian cities ...’. A. Cooley en M. Cooley, *Pompeii. A Sourcebook* (Londen 2004) 1: ‘Pompeii was not a particularly significant Roman town’.

Allereerst is het echter belangrijk om Pompeii te plaatsen in de regionale context waarin de stad functioneerde.

Afb. 1: Overzichtskartaal van Pompeii met publieke gebouwen in grijs. De in de tekst besproken gebouwen zijn genummerd: 1. Gebouw van Eumachia, 2. Altaar van de Genius van Augustus; 3. Zgn. Keizercultusgebouw; 4. Macellum; 5. Forumtempel; 6. Apollotempel; 7. Basilica; 8. Venustempel; 9. Suburbane termen; 10. Forumtermen; 11. Tempel van Fortuna Augusta; 12. Centrale termen; 13. Stabiaanse termen; 14. Theater; 15. Odeion; 16. Zgn. Dorische Tempel; 17. Amfitheater. Kaart: Miko Flohr.

Pompeii en de golf van Napels

Het gebied binnen de stadsmuren van Pompeii omvat een oppervlakte van in totaal ongeveer 66 hectare.⁷ Hoewel de stadsmuren uit de zesde eeuw voor Christus dateren, en het Pompeii van de late republiek en de vroege keizertijd niet alle ruimte binnen de muren even intensief gebruikte, geeft dit een aardige indicatie van de omvang van de stad: in het oostelijke deel van de stad werd veel grond gebruikt voor tuinbouw, maar daar staat tegenover dat de stad zich aan de noord- en westzijde tot buiten de muren uitstrekte. Met de 66 hectare binnen de muren was Pompeii binnen de eigen regio van relatief bescheiden omvang: de grote steden aan de noordzijde van de Baai

⁷ L. de Ligt, *Peasants, Citizens and Soldiers. Studies in the Demographic History of Roman Italy* (Cambridge 2013) 309.

van Napels – Napels, Puteoli en Cumae – hadden een omvang van ruim boven de 80 hectare. Nuceria, ten zuidoosten van Pompeii in het binnenland, wordt zelfs geschat op 120 hectare. Nola, ten noordoosten van Pompeii, wordt geschat op ongeveer 65 hectare; slechts Surrentum en Herculaneum waren met een oppervlakte van rond de 20 hectare beduidend kleiner dan Pompeii.⁸ Paradoxaal genoeg behoort Pompeii echter binnen de bredere context van Romeins Italië evident tot de grotere steden. Volgens de recente catalogus van Luuk de Ligt waren er in het Romeins Italië van de Augusteïsche periode van de 149 steden met een oppervlak van meer dan twintig hectare niet meer dan twaalf substantieel groter dan Pompeii.⁹ De gemiddelde omvang van de middelgrote en grote steden van het Italische schiereiland was ongeveer 38,5 hectare – Pompeii was ruim anderhalf keer zo groot.¹⁰

De discrepantie tussen de relatieve onopvallendheid binnen de eigen regio enerzijds en relatieve grootschaligheid vergeleken met de overgrote meerderheid van de steden in Romeins Italië anderzijds duidt er al op dat er rondom de golf van Napels iets bijzonders aan de hand was: nergens anders in de Romeinse wereld bevonden zich zoveel grote steden op een zo klein oppervlak, en dat terwijl eigenlijk geen van deze steden een natuurlijk achterland heeft dat de grootte van de stad goed kan verklaren: ze liggen geen van allen aan de vruchtbare, maar dicht geürbaniseerde vlakte van Campanië. Puteoli heeft feitelijk geen eigen achterland waarvan het zou kunnen bestaan – het is geheel door vulkanische heuvels omgeven; Napels, Cuma en (in iets mindere mate) Pompeii liggen zo dicht bij andere steden dat er slechts een zeer beperkt areaal aan landbouwgrond was dat dichter bij hen lag dan bij een naburige stad. Geen van deze steden kon door de eigen,

⁸ De hier genoemde cijfers zijn gebaseerd op: De Ligt, *Peasants, Citizens and Soldiers*, 309-312.

⁹ De Romeinse metropool niet meegerekend. De Ligt, *Peasants, Citizens and Soldiers*, 289-336 geeft Altinum (80 ha), Aquileia (70 ha), Mediolanum (80 ha), Patavium (>130 ha), Aquinum (85 ha), Capua (180 ha), Cumae (84 ha), Napels (81 ha), Nuceria (120 ha), Puteoli (100-120 ha), Teanum (90 ha), Beneventum (70-80 ha). Mogelijk moeten Tarentum (73 ha) en Paestum (100 ha) hier nog aan worden toegevoegd, maar dit zijn Griekse steden waarvan de omvang in de Romeinse periode nogal onduidelijk is.

¹⁰ De Ligt, *Peasants, Citizens and Soldiers*, 336, geeft een totaal van 3936 ha voor de 102 grote en middelgrote steden in appendix ii. Dit resulteert in een gemiddelde van 38,5 9ha. De 238 door De Ligt genoemde steden van minder dan 20 hectare worden hierbij buiten beschouwing gelaten.

omliggende landbouwgrond gevoed worden. De extreme urbanisatie in de regio rondom de baai van Napels kan dan ook slechts verklaard worden doordat het gebied een centrale rol speelde in allerlei economische, sociale en politieke netwerken. Een paar factoren lijken daarbij een sleutelrol te hebben gespeeld. Een belangrijke factor is dat vanaf de tweede eeuw voor Christus delen van de Romeinse elite naar de golf van Napels trokken om daar, met name in de zomermaanden, hun elders verdiende inkomen te spenderen: rondom de baai – van Misenum tot Surrentum – verschenen grote aantallen luxevilla's voor senatoren, ridders (*equites*) en andere rijken.¹¹ In de eerste eeuw van onze jaartelling hield de fine fleur van de keizerlijke elite zich voortdurend in de regio op: Augustus stierf in Nola, Tiberius bouwde een groot paleis op Capri waar hij zich het laatste decennium van zijn regeerperiode terugtrok (en stierf in Baiae), en de door Nero beraamde moord op Agrippina speelde zich af in Misenum.¹² De aanwezigheid van de Romeinse politieke elite bracht natuurlijk het nodige geld met zich mee, en maakte van de regio de meest koopkrachtige consumentenmarkt van de Romeinse wereld na de stad Rome. Bovendien zorgde de aanwezigheid van de elite ervoor dat belangrijke handelsstromen tussen Italië en het oostelijke Middellandse Zeegebied — de graanvloot uit Alexandrië, de handel met India — tot en met de eerste eeuw van onze jaartelling met name via Puteoli (nu Pozzuoli) liepen.¹³ Ook dit legde de regio geen windeieren, en maakte dat bepaalde producten in de regio makkelijker te krijgen waren dan elders in Italië en in de Romeinse wereld.

Binnen deze regio ontwikkelde Pompeii zich tot het belangrijkste centrum in de zuidelijke helft van de baai van Napels, mede dankzij de haven aan de monding van de Sarno die gebruikt werd voor het handels- en transportverkeer van en naar Nola en Nuceria.¹⁴ Een aantal sectoren van de Pompeiaanse economie – onder meer de textielsector – lijken van deze haven geprofiteerd te hebben: Pompeii was een centraal punt van waaruit handelaren die actief waren in het zuidelijke deel van de baai van Napels en

¹¹ Zie hierover: J. D'Arms, *Romans on the Bay of Naples. A Social and Cultural Study of the Villa's and their owners from 150 BC to AD 400* (Cambridge, MA 1970).

¹² Augustus: Suetonius, *Augustus*, 98-100; Tiberius: Suetonius, *Tiberius*, 40-43 en 73; Nero en Agrippina: Tacitus, *Annales* 14, 4-8.

¹³ Over Puteoli zie: K. Jaschke, *Die Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Antiken Puteoli* (Rahden 2010).

¹⁴ Dit wordt expliciet gemeld door Strabo, *Geographica*, 5.4.8.

het Sarno-dal eenvoudig konden opereren.¹⁵ Voor de bewoners van villa's in deze regio – voorbeelden te over – was Pompeii de dichtstbijzijnde stad. Zeker voor de luxe villa's van Oplontis en Stabia – beide op loopafstand van Pompeii – gold dat zij sociaal en economisch in zekere mate op Pompeii georiënteerd zullen zijn geweest.¹⁶ Met andere woorden: Pompeii was een centrale plaats in een exceptioneel rijke regio. Dit maakte de stad a priori tot een ideaal podium voor investeringen in publieke gebouwen van hoge kwaliteit, zeker nadat Pompeii in 80 voor Christus de status van *colonia* had gekregen en directe banden kreeg met de Romeinse politieke elite, maar tot op zekere hoogte ook al daarvoor.¹⁷ Op basis van de historische context waarin Pompeii zich ontwikkelde zou men dus reeds kunnen verwachten dat het publieke landschap van Pompeii rijker bedeeld was dan dat van veruit de meeste steden in Romeins Italië, hoewel het mogelijk is dat een aantal andere steden in de regio, zoals Puteoli, Napels en Cumae, vergelijkbaar of nog iets beter voorzien waren.

Forum

Het forum van Pompeii (Afb. 2) behoorde niet tot de grootste *fora* van Romeins Italië. Met name steden die, in tegenstelling tot Pompeii, doelbewust vanuit het niets gecreëerd waren hadden fora met een oppervlak dat behoorlijk groter was dan de 5484m² van het forum van Pompeii – voorbeelden zijn Aquileia (ca. 7659m²), Alba Fucens (uiteindelijk ca. 6177m²) en Bolsena (ca. 6146m²).¹⁸ Vermoedelijk ging het Pompeiaanse forum terug op een in een vroeg stadium geplande open ruimte in het midden van de stad, waardoor men vervolgens gebonden was aan de grenzen van de omliggende bebouwing. Deze maakte uitbreiding in de lengte minder gecompliceerd dan uitbreiding in de breedte, waardoor het Pompeiaanse

¹⁵ M. Flohr, 'The Textile Economy of Pompeii', *Journal of Roman Archaeology* 26 (2013) 53-78.

¹⁶ Voor deze villa's zie: F. Pesando en M.P. Guidobaldi, *Pompei Oplontis Ercolano Stabiae* (Rome 2006) 278-287 (Oplontis) en 410-437 (Stabiae).

¹⁷ De stichting van een kolonie in Pompeii wordt vermeld door Cicero, *Pro Sulla*, 60-62. Zie: Cooley en Cooley, *Sourcebook*, 17-26.

¹⁸ Cijfers ontleend aan: E. Lackner, *Republikanische Fora* (München 2007) en A. Nünnerich-Asmus, *Basilika und Portikus. Die Architektur der Säulenhallen als Ausdruck gewandelter Urbanität in später Republik und früher Kaiserzeit* (Keulen 1994).

forum erg langwerpig van vorm werd: de lengte is 3,7 maal de breedte. Bij andere fora die extreem langwerpig van vorm waren, zoals die in Ostia, Cora en Alba Fucens, was men eveneens door bestaande bebouwing of natuurlijke omstandigheden beperkt.¹⁹ Het forum van Pompeii kenmerkte zich dan ook niet primair door omvang of vorm, maar vooral door de sterke mate van monumentalisering van de directe omgeving. Het ontwikkelde zich vanaf de eerste eeuw voor Christus van een plein met een sterk commercieel karakter naar een plein gedomineerd door politieke en religieuze monumenten, waarbij commerciële activiteiten – markten en straathandel uitgezonderd – naar de marges verdwenen.

Afb. 2: Pompeii, forum met forumtempel en Vesuvius. Foto: Miko Flohr.

In de twintigste eeuw is door de Italiaanse archeoloog Amedeo Maiuri op bescheiden schaal opgegraven langs de oostzijde van het forum.²⁰ Deze opgravingen, hoewel slecht gepubliceerd, zijn van groot belang voor ons zicht op de ontwikkeling van het Pompeiaanse forum. Het lijkt erop dat er,

¹⁹ In Ostia is de lengte van het forum 5,5 maal de breedte. Het forum werd hier in de tweede eeuw voor Christus aangelegd door een deel van de reeds bestaande stad af te breken. In Cora en Alba Fucens wordt de vorm van het forum bepaald door het reliëf ter plekke: beide steden liggen in de heuvels.

²⁰ A. Maiuri, *Alla Ricerca di Pompeii preromana* [op zoek naar pre-Romeins Pompeii], (Rome 1973) 53-74.

vanaf de tweede eeuw voor Christus, en mogelijk al eerder, langs de gehele oostzijde van het forum *tabernae* (winkels) stonden. Ook waren er twee directe verbindingen tussen de oostzijde van het forum en het daarachter gelegen stadsdeel: de weg ten zuiden van het *macellum* liep door tot op het forum, en ook ter hoogte van de noordzijde van waar later het gebouw van Eumachia zou komen was een directe verbinding (zie Afb. 1). De sfeer aan de oostzijde van het forum werd in deze periode dus bepaald door winkels en werkplaatsen, en door de vele mensen die hier kwamen om inkopen of zaken te doen. Ook de aangrenzende wijk werd in deze periode gekenmerkt door een druk commercieel leven – de resten daarvan zijn nog duidelijk zichtbaar in het archeologische materiaal. In de noordoosthoek van het forum lag, ook reeds in deze periode, een *macellum*.²¹ In de laat republikeinse periode was het wijkje rondom de oostzijde van het forum vermoedelijk het commerciële centrum van Pompeï. Dat zou echter niet altijd zo blijven. Tijdens de regeerperiode van keizer Augustus (27 voor Christus – 14 na Christus) werd als eerste direct ten noorden van de Via dell'Abbondanza het monumentale gebouw van Eumachia gebouwd.²² De functie van het gebouw is onduidelijk. Het gebouw wordt in de bouwinscriptie omschreven als bestaande uit een '*chalcidicum*', een '*crypta*' en '*porticus*' (mv.), en was opgedragen aan de Augusteïsche eendracht.²³ De *crypta* was mogelijk de buitenste rondgang, die slechts spaarzaam belicht was, terwijl met *porticus* verwezen wordt naar de binnenste rondgang, die bestond uit vier zuilengangen rondom de binnenplaats. Het gebouw was zeer waarschijnlijk geen kledingmarkt, zoals in het verleden gesuggereerd is. Vermoedelijk had het een sociale of politieke functie, net als de *porticus* die rond deze tijd in Rome gebouwd werden.²⁴ Een paar decennia na de bouw van het gebouw van Eumachia werd direct ten noorden ervan een gebouw met duidelijk religieuze functie neergezet (Afb. 3). Vermoedelijk betrof het

²¹ Een *macellum* was een enigszins gereguleerde markt waar men vlees en vis van fatsoenlijke kwaliteit kon kopen – met het oog op het risico op voedselvergiftiging beslist geen overbodige luxe. Over het Pompeïaanse *macellum* zie: Pesando en Guidobaldi, *Pompeii*, 46-47.

²² Pesando en Guidobaldi, *Pompeii*, 49-51.

²³ CIL 10, 810: *Eumachia L(uci) f(ilia) sacerdos publ(ica) nomine suo et / M(arci) Numistri Frontonis fili(i) chalcidicum cryptam porticus Concordiae / Augustae pietati sua pecunia fecit eademque dedicavit.*

²⁴ Bijvoorbeeld de Porticus Octaviae en de Porticus Liviae in Rome. Cf.: F. Coarelli, *Roma* (Rome 2008) 240-241 en 355-358. Cf.: Zanker, *Public and Private Life*, 93.

een altaar voor de *Genius* van keizer Augustus; het huis en de winkels die op deze plek stonden werden afgebroken, en de straat aan de noordzijde van het gebouw van Eumachia werd afgesloten van het forum.²⁵ Nog weer later, rond 40 na Christus, werden ook de laatste winkels aan het forum afgebroken en werd tussen het altaar voor de *Genius* van Augustus en het macellum een groot gebouw neergezet dat wellicht een rol speelde in de keizercultus.²⁶ Op dit moment werd ook de weg die direct ten zuiden van het macellum liep afgesloten van het forum.

Afb. 3: Pompeii, altaar voor de *Genius* van Augustus aan het *forum*.
Foto: Miko Flohr.

Tussen de late eerste eeuw voor Christus en het midden van de eerste eeuw na Christus veranderde de oostzijde van het Pompeiaanse forum dus radicaal van karakter, en daarmee het hele plein: de westzijde werd van oudsher gedomineerd door de tempel van Apollo en, vanaf ca. 100 voor Christus, de basilica, aan de korte zuidzijde stonden gebouwen met een vermoedelijk politieke functie, en aan de noordzijde stond de forumtempel. Met het verdwijnen van de alledaagse economische activiteiten aan de oostzijde kreeg het forum wel een heel sterke ceremoniële en religieuze functie. Deze transformatie van het Pompeiaanse *forum* is vaak als representatief gezien voor een bredere ontwikkeling waarbij, met de komst

²⁵ Pesando en Guidobaldi, *Pompeii*, 48-49.

²⁶ Ibidem, 47-48.

van het keizerrijk, fora hun commerciële functie verloren en een platform werden voor keizerlijke en lokale machtsrepresentatie en politiek-religieuze symboliek.²⁷ Ook de vele standbeelden van lokale notabelen die in deze periode op het forum verschenen passen goed in dit plaatje. Het is inderdaad zo dat in Rome het Forum Romanum en de keizerfora vol staan met monumenten en standbeelden die verwijzen naar de keizerlijke familie. Er is bovendien inderdaad een aantal fora in Italië waar men wellicht een vergelijkbare ontwikkeling zou kunnen zien: het forum van Cumae is een goede parallel voor dat van Pompeii, en ook het forum dat in de tweede eeuw van onze jaartelling in Ostia wordt aangelegd, kent feitelijk geen commerciële functie meer.²⁸

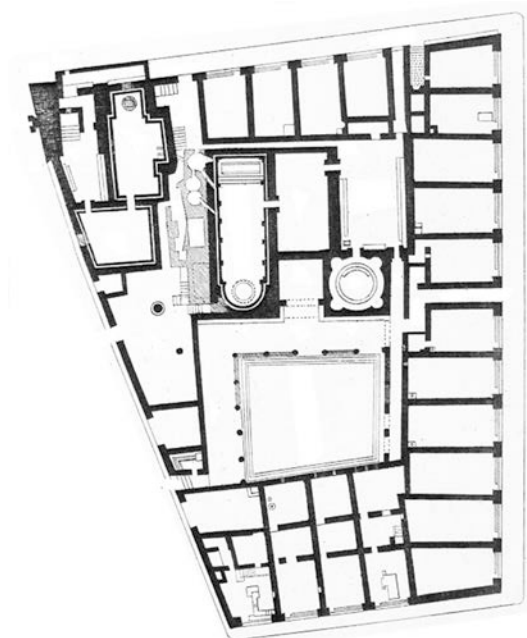
Toch was de historische werkelijkheid een stuk complexer: buiten de baai van Napels en de directe omgeving van Rome lijkt het commerciële karakter van fora goeddeels onveranderd te blijven: in Paestum blijft het forum tot in de late oudheid gedomineerd worden door de tientallen tabernae die kort na de stichting van de kolonie in 273 voor Christus werden gebouwd. In Herdonia, in Apulië, wordt nog in de tweede eeuw een volledig nieuw forum gebouwd dat aan alle kanten omgeven is door winkels. Ook elders in Italië lijkt de commerciële functie van fora nauwelijks te verdwijnen, al worden er ook nieuwe fora gebouwd zonder tabernae, zoals in Bolsena en Carsulae. Deze zijn echter niet zo sterk gemonumentaliseerd als het forum van Pompeii: het aantal grootschalige publieke gebouwen in de directe omgeving van deze fora is zeer gering, en beperkt zich vaak tot een *basilica* – de grote overdekte hal die we bij vrijwel ieder forum aantreffen, en die de facto garandeerde dat het stadscentrum ook kon functioneren bij slecht weer of extreme hitte. De vraag is dan ook wat maakt dat de fora van Pompeii, Cumae, Ostia en Rome zo afwijken van wat we elders zien. De meest logische verklaring is dat de verregaande monumentalisering van de fora van deze steden veroorzaakt is door de nabijheid van de Romeinse elite, voor wie het om sociale (en politieke) redenen aantrekkelijk was om te

²⁷ Zie bijvoorbeeld Zanker, *Public and Private life*, 101. R. Ling, *Pompeii, History, Life & Afterlife* (Stroud 2005) 73.

²⁸ Zie voor deze fora Gros, *Architecture*, 207-234. Voor het forum van Cumae zie C. Gasparri, 'Il foro di Cuma dal I sec. a.C. all'età bizantina' [Het Forum van Cuma van de eerste eeuw v. Chr. tot de byzantijnse tijd] in: *Cuma. Atti del quarantottesimo convegno di Studi sulla Magna Grecia* (Taranto 2009) 581-611. Ook in Cumae begint het transformatieproces van het forum in de Augusteïsche periode en duurt het tot het midden van de eerste eeuw na Christus. Cf. Gaspari, 'Foro di Cuma', 588-594.

investeren in prestigieuze en monumentale publieke gebouwen zoals die vanaf de Augusteïsche tijd rondom het forum van Pompeii werden gebouwd.

Publieke Baden

Afb. 4: Pompeii, Forumthermen, plattegrond. Kaart: Miko Flohr op basis van J. Dobbins en P. Foss ed., *World of Pompeii* (Londen 2007).

Pompeii kende in 79 na Christus maar liefst drie aanzienlijke publieke badcomplexen; een vierde was op dat moment in aanbouw.²⁹ Het oudste badcomplex waren de zogenaamde 'Stabiane Thermes' (de namen zijn conventies) bij het kruispunt van de Via dell'Abbondanza en de Via Stabiana, twee van de belangrijkste doorgaande wegen. Vermoedelijk was hier al in de vierde eeuw voor Christus een badgebouw, maar het huidige complex dateert uit de tweede eeuw voor Christus (Afb. 5). Het werd in de

²⁹ Pesando en Guidobaldi, *Pompeii*, 77-90.

eerste eeuw van onze jaartelling aanzienlijk uitgebreid. Een tweede badcomplex, de 'Forumthermen', werd gebouwd, vermoedt men, kort na de stichting van de kolonie in 80 voor Christus net ten noorden van het forum (afb. 4). Het derde badcomplex, de zogenaamde 'Suburbane Thermen' wordt gedateerd in dezelfde periode en lag aan de westzijde van de stad direct naast de stadspoort. Met de aanleg van de 'Centrale Thermen' werd begonnen na de aardbeving die Pompeii in 62/63 na Christus trof – de huizen die deze op plaats stonden, werden simpelweg afgebroken om plaats te maken voor het enorme complex. De termen liggen bij het kruispunt van de Via Stabiana en de Via di Nola in het geografische middelpunt van de stad, waar in deze periode al het doorgaande verkeer passeerde.

Afb. 5: Stabiaanse thermen, 'vrouwenbad', omkleedruimte met bad.
Foto: Miko Flohr.

Het is niet overdreven om te stellen dat de belangrijkste punten in het Pompeiaanse stedelijke landschap gedefinieerd werden door badcomplexen, en dat de Pompeiaanse badgebouwen daarmee een centrale rol moeten hebben gespeeld in de manier waarop bewoners de plattegrond van hun stad concipieerden, ook al kenmerkt geen van de badgebouwen zich door een duidelijke façadearchitectuur: van buiten zagen de complexen eruit als een rij winkels met wat smalle ingangen naar het badcomplex. Voor Romeinse ogen moeten zij echter voldoende herkenbaar zijn geweest. De Pompeiaanse baden zijn bovendien niet alleen ruimtelijk dominant, ze zijn ook goed uitgerust en redelijk groot: ze hebben allemaal een *palaestra*, en

zeker die van de Stabiaanse Thermen en van de Centrale Thermen zijn tamelijk groot van omvang. Lang niet alle baden die we kennen uit Romeins Italië hadden een palaestra. Men zou zelfs kunnen stellen dat – met uitzondering van de Thermen van Agrippa en de baden van Titus in Rome – er in Romeins Italië geen publieke baden uit de eerste eeuw na Christus zijn die qua grootte en rijkdom kunnen wedijveren met de publieke baden in Pompeii. De publieke baden in Ostia zijn weliswaar groter, maar dateren uit een latere periode; hetzelfde geldt voor de enorme keizerlijke badgebouwen die vanaf de vroege tweede eeuw in de stad Rome werden gebouwd. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat badgebouwen uit de periode waarover het hier gaat niet altijd even makkelijk identificeerbaar zijn in het archeologische materiaal: ze laten zelden zichtbare sporen na boven de grond, en worden vaak slechts gevonden door opgraving. Daarbij komt dat veel latere badgebouwen werden gebouwd op de locatie van voorgangers, waarbij de sporen van wat er eerder stond zijn verdwenen: onze beste informatie over Romeinse badcultuur komt uit de tweede en derde eeuw, ook voor steden als Cumae, Pozzuoli en Napels.³⁰ Binnen Italië steekt Pompeii overigens dan nog steeds gunstig af vergeleken met vele andere steden: er is een beperkt aantal steden met één wat groter badcomplex, maar afgezien van Rome en Ostia geen met twee of drie. In Romeins Afrika en Asia Minor vinden we dit wel: een stad als Timgad had uiteindelijk twaalf publieke badcomplexen, waarvan er drie een omvang hadden die vergelijkbaar is met de Pompeiaanse badgebouwen.³¹ Hetzelfde geldt voor een stad als Ephesus, waar uiteindelijk vijf monumentale badcomplexen verrezen, waarvan drie op een enorme schaal.³² Voor het merendeel stammen deze complexen echter ook weer uit de tweede eeuw. Met andere woorden: op basis van het bekende archeologische materiaal had Pompeii voor de late republiek en vroege keizertijd een behoorlijke hoeveelheid grote publieke badgebouwen, en zeker in Italië waren er veel steden, ook middelgrote en grote, die nooit een vergelijkbare hoeveelheid grote badgebouwen zouden krijgen.

³⁰ Voor een overzicht van Romeinse badcomplexen zie: I. Nielsen, *Thermae et Balnea: The architecture and cultural history of Roman public baths* (Aarhus 1990).

³¹ Zie voor een gedetailleerde beschrijving van deze baden: Y. Thébert, *Thermes Romains d'Afrique du Nord et leur contexte Méditerranéen* (Rome 2003) 229-243.

³² Zie: A. Farrington, *The Roman Baths of Lycia. An Architectural Study* (Ankara 1995) 167. Farrington laat in zijn overzicht de kleinere baden van Varius weg. Voor deze baden zie: P. Scherrer, *Ephesus. The New Guide* (s.l. 2000) 120-121.

Spektakelarchitectuur

Pompeii had al vanaf de vroege eerste eeuw voor Christus een stenen amfitheater en twee theaters. Het amfitheater was, zo weten we uit de bouwinscriptie, een product van de eerste jaren na de stichting van de colonia, en werd gebouwd rond 70 voor Christus (afb. 6).³³ Daarmee is dit het oudste met zekerheid dateerbare amfitheater dat we kennen, hoewel de amfiteaters van steden als Cuma, Puteoli en Liternum grofweg uit dezelfde periode zouden kunnen stammen.³⁴ Er zijn maar weinig amfiteaters bekend uit de late republiek, en veruit de meeste republikeinse amfiteaters komen uit Campanië.³⁵ De overgrote meerderheid van de amfiteaters in de rest van Romeins Italië stamt uit de keizertijd, en vooral uit de eeuw volgend op de constructie van het Colosseum in Rome.³⁶ Dat Campanië er zo vroeg bij was kan in de eerste plaats cultureel geduid worden: van oudsher was hier grote belangstelling voor gladiatorengevechten. Toch is dat niet het hele verhaal. Ook in Latium en Etrurië waren gladiatorengevechten van oudsher populair, maar hier nam de constructie van amfiteaters niet zo'n hoge vlucht als in Campanië het geval was: een paar uitzonderingen daargelaten dateren de amfiteaters in deze regio's uit de keizertijd. Het is aannemelijk dat de rijkdom van Campanië – en met name van de Golf van Napels – ook hier weer een rol in speelde: er waren immers ook alternatieven voor een permanent, stenen amfitheater, zoals tijdelijke constructies van hout.³⁷

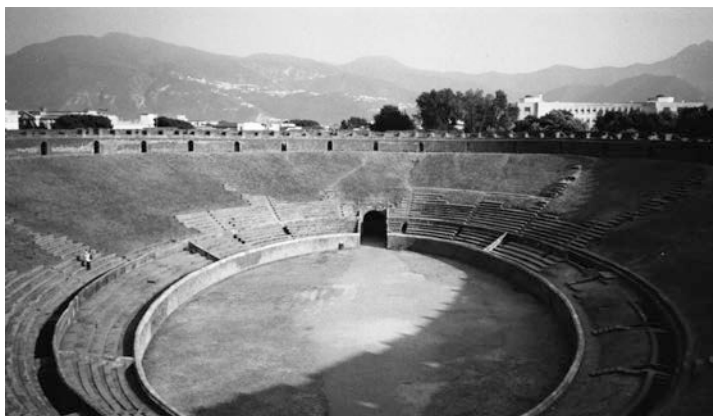
³³ Pesando en Guidobaldi, *Pompeii*, 72-74.

³⁴ Over amfiteaters uit de republikeinse periode zie: Welch, *The Roman Amphitheatre. From Its Origins to the Colosseum* (Cambridge 2007) 72-101.

³⁵ Zie het kaartje in Welch, *Amphitheatre*, 191.

³⁶ J. Patterson, *Landscapes and Cities. Rural Settlement and Civic Transformation in Early Imperial Italy* (Oxford 2006) 134-138.

³⁷ Vergelijk: Welch, *Amphitheatre*, 89.

Afb. 6: Pompeii, Amfitheater, arena en tribunes. Foto: Miko Flohr.

Het grote theater van Pompeii was ouder dan het amfitheater en wordt gedateerd in de tweede eeuw voor Christus – net als een aantal andere theaters in Campanië, zoals dat van Cales, Capua en Teanum.³⁸ Ook hier geldt weer dat Pompeii eerder een permanent theater had dan Rome en veel andere steden in Italië: de enige theaters waarvan vaststaat dat ze significant ouder zijn dan het theater van Pompeii zijn de theaters van een aantal Griekse steden in Zuid-Italië en op Sicilië. De oudste theaters in Latium dateren uit de eerste eeuw voor Christus, en de bouw van theaters neemt in Italië pas echt een grote vlucht in de Augusteïsche periode – vermoedelijk onder invloed van de monumentale theaters van Marcellus en Pompeius die kort daarvoor in de stad Rome waren neergezet. In deze periode wordt het theater van Pompeii grondig gerenoveerd en uitgebreid met een nieuwe ring aan zitplaatsen en een *scenae frons* – de monumentale façade die de achtergrond vormt van het podium. Het theater van Pompeii was, misschien mede als gevolg van de vroege datering, niet bijzonder groot. Ook na de uitbreiding was het maar iets groter dan het Augusteïsche theater van Herculaneum, en nog steeds veel kleiner dan zijn generatiegenoten in Noord-Campanië.³⁹

³⁸ Pesando en Guidobaldi, *Pompeii*, 62-63. Voor een recente, min of meer volledige catalogus van theaters uit de Romeinse wereld zie F. Sear, *The Roman Theatre* (Oxford 2007).

³⁹ Vergelijk de omvang van de Campaanse theaters als genoemd in Sear, *The Roman Theatre*, 122-139.

Ronduit bijzonder was echter dat Pompeii al rond 70 voor Christus naast het theater een *theatrum tectum* of *odeion* kreeg.⁴⁰ Net als het amfitheater stamt dit gebouw uit de eerste jaren na de stichting van de kolonie, en net als bij het amfitheater waren de Romeinse burgers die de kolonie bestierden direct betrokken bij de aanleg ervan. Hoewel het in de keizertijd voor grote steden in Asia Minor niet ongebruikelijk zou worden om naast het theater nog een tweede theater of een *odeion* te bouwen, was dit in de late republiek en in Italië uitzonderlijk. Behalve Pompeii kreeg in Campanië ook Napels uiteindelijk een theater en een *odeion* – net als in Pompeii vlak naast elkaar gelegen – maar deze worden beide in de Augusteïsche periode gedateerd.⁴¹ In Rome wordt pas ten tijde van Domitianus een *odeion* gebouwd, en de meeste *odeia* die we kennen dateren pas uit de tweede eeuw na Christus: op Sicilië kreeg Taormina ten tijde van Hadrianus een odeon naast het theater.⁴² Het *odeion* naast het Griekse theater van Catania dateert nog van na die tijd.⁴³ Slechts in Syracuse op Sicilië waren er al vanaf de tweede eeuw voor Christus twee theaters (maar geen *odeion*).⁴⁴ Ook als het op spektakelarchitectuur aankomt blijkt Pompeii dus al vanaf een vroeg moment bijzonder goed bedeed te zijn geweest.

Discussie

Pompeii had een uitzonderlijke verzameling aan publieke gebouwen en monumenten waarvan te vaak ten onrechte is verondersteld dat ze min of meer representatief zijn voor Romeinse steden uit de eerste eeuw na Christus. Het tegendeel is het geval: er waren maar weinig steden in Romeins Italië die in deze periode de vergelijking met Pompeii konden doorstaan, en behoudens Rome waren de meeste van deze steden gelegen in de directe omgeving van Pompeii: in Campanië aan de baai van Napels. Pompeii heeft dus optimaal geprofiteerd van de bijzondere regionale context waarin het gelegen was.

Het hier gegeven beeld is niet compleet, uiteraard. Tot op zekere hoogte zou men wellicht ook religieuze architectuur nog kunnen gebruiken

⁴⁰ Pesando en Guidobaldi, *Pompei*, 64-66.

⁴¹ Sear, *Roman Theatre*, 126.

⁴² Ibidem, 193-194.

⁴³ Ibidem, 187.

⁴⁴ Ibidem, 191-192.

om Pompeii in perspectief te plaatsen, al is de omvang en complexiteit van deze dataset veel groter dan die van de hier besproken gebouwtypen, en is zij minder goed in kaart gebracht. Om toch een indruk te geven: naast de reeds genoemde tempel aan de kop van het forum en de oude Apollotempel direct ten westen ervan waren er echter nog drie tempels die in ieder geval visueel een grote impact hadden op het stadsbeeld van Pompeii: de grote tempel van Venus (tweede eeuw voor Christus) en de zogenaamde Dorische tempel (zesde eeuw voor Christus) domineerden de zuidrand van de stad en waren zichtbaar vanuit de wijde omtrek.⁴⁵ In de Augusteïsche tijd werd iets ten noorden van het forum, op het drukke kruispunt van de Via della Fortuna en de Via del Foro bovendien een tempel gebouwd ter ere van Fortuna Augusta.⁴⁶ De as van deze tempel was iets naar het noorden gedraaid, zodat de façade goed zichtbaar was voor het verkeer dat vanuit Napels en Herculaneum het stadscentrum van Pompeii naderde. Met vijf monumentale tempels op prominente plaatsen in het stadscentrum was Pompeii ruimschoots voorzien, maar het is moeilijk dit goed in perspectief te plaatsen: er is te weinig bekend over de religieuze landschappen van steden van vergelijkbare omvang. De meeste middelgrote en grote steden van Romeins Italië hadden echter waarschijnlijk minder, en, voor zover we kunnen overzien, in ieder geval kleinschaliger tempels in het stadscentrum: vaak vinden we in dit soort steden één of twee, soms drie wat grotere tempels in de directe omgeving van het forum, en niet meer dan dat, en vaak zijn ze minder monumentaal dan de tempels van Pompeii. Ook in dit opzicht zou Pompeii dus wel eens geprofitteerd kunnen hebben van de sociaaleconomische rijkdom van de Baai van Napels.

Het hier geschetste beeld rekent af met het idee dat we Pompeii moeten benaderen als typische of gemiddelde Romeinse stad. Dit werpt ook ander licht op het welbekende Pompeiaanse atriumhuis: als Pompeii bovengemiddeld voorzien was van publieke gebouwen en monumenten, hoe representatief zijn dan de grote en rijkelijk gedecoreerde atriumhuizen van de Pompeiaanse elite die het vertrekpunt vormen van verreweg de meeste analyses over huisarchitectuur en wooncultuur in de Romeinse wereld? Deze vraag laat zich lastig direct beantwoorden omdat tot op heden geen analyse is gemaakt waarin het Pompeiaanse materiaal kritisch wordt vergeleken met huizen uit andere steden maar het hier betoogde noopt tot

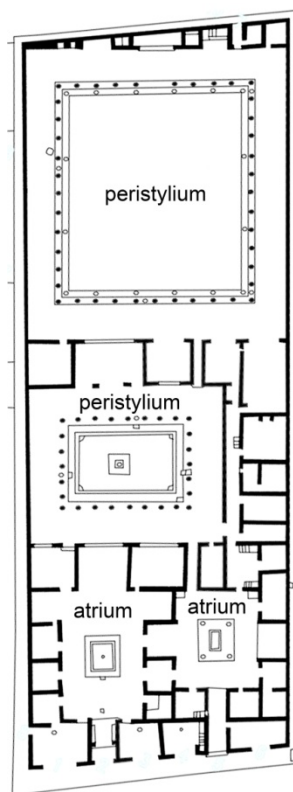
⁴⁵ Tempel van Venus: Pesando en Guidobaldi, *Pompei*, 35-37. Dorische Tempel: idem, 58-59.

⁴⁶ Pesando en Guidobaldi, *Pompei*, 54-55.

de nodige bescheidenheid: wellicht was het Pompeiaanse materiaal helemaal niet zo representatief en waren de klassieke atriumhuizen van Pompeï bovengemiddeld groot, bovengemiddeld complex en bovengemiddeld rijk gedecoreerd; waren er voor de grootste en rijkst gedecoreerde huizen in Pompeï – zoals de luxe villa's die aan de westzijde van de stad over de baai van Napels uitkeken – in veel steden überhaupt wel parallellen? In steden als Norba, Saepinum, Fregellae en Paestum, waar veel huizen uit de late republiek en vroege keizertijd zijn opgegraven, zien we in ieder geval vooral veel kleine en middelgrote huizen, en nauwelijks complexen die zich in omvang of rijkdom kunnen meten met de grootste Pompeiaanse huizen (afb. 8).⁴⁷ Hetzelfde geldt voor steden als Solunto, Monte Iato en Morgantina op Sicilië en voor Delos, dat tot bloei kwam in dezelfde periode waarin in Pompeï de eerste grote stadsvilla's verschenen.⁴⁸ Natuurlijk was er in de Griekse wereld óók sprake van een andere architectonische traditie, maar dat verklaart nauwelijks het enorme verschil in schaal en rijkdom. Totdat het grondig onderzocht is, moeten we ervan uitgaan dat de grote Pompeiaanse atriumhuizen niet bijster representatief zijn voor de wooncultuur van Romeins Italië, laat staan voor die van de Romeinse wereld als zodanig.

⁴⁷ Zie: P. Carfora, S. Ferrante en S. Quilici Gigli, 'Edilizia privata nell'Urbanistica di Norba tra la fine del III e l'inizio del I secolo a. C.' in: M. Bentz en C. Reusser ed., *Etruskisch-italische und römisch-republikanische Häuser* (Wiesbaden 2010) 233-242. G. Battaglini en F. Diosono, 'Le domus di Fregellae: case aristocratiche di ambito coloniale' in: Bentz en Reusser, *Häuser*, 217-232; G. de Benedittis, M. Gaggiotti en M. Matteini Chiari, *Saepinum* (Campobasso 1993); I. Bragantini, *Poseidonia-Paestum V. Les Maisons Romains de l'Îlot nord* (Rome 2008).

⁴⁸ Zie: M. Wolf, *Die Häuser von Solunt und die Hellenistische Wohnkultur* (Mainz 2003); B. Tsakirgis, *The Domestic Architecture of Morgantina in the Hellenistic and Roman Periods* (Princeton, NJ 1984); M. Trümper, *Wohnen in Delos. Ein Baugeschichtliche Untersuchung zum Wandel der Wohnkultur in hellenistischer Zeit* (Rahden 1998); L. Nevett, *House and Society in the Ancient Greek World* (Cambridge 1999).

Afb. 7: Pompeii, Huis van de Faun (VI 12), plattegrond. Huis met twee *atria* en twee *peristylia*. Kaart: Miko Flohr op basis van J. Dobbins en P. Foss ed., *World of Pompeii* (Londen 2007).

Pompeii was centraal gelegen in de rijkste regio van het rijkste deel van de Romeinse wereld en zoals hier betoogd is, getuigen de materiële resten van de stad daarvan. De implicatie hiervan is dat Pompeii feitelijk totaal niet geschikt is voor de traditionele rol van archetypisch schoolvoorbeeld die de stad op het eerste gezicht zo goed lijkt te passen: het is alsof je Nederland wil uitleggen aan de hand van Wassenaar, Bloemendaal of Blaricum. Dit leidt in zekere zin tot een paradox, aangezien de kwaliteit van het Pompeiaanse materiaal maakt dat er vrijwel geen aspect van Romeins stedelijk leven te bedenken is waarover Pompeii *geen* cruciale informatie levert: Pompeii is zowel atypisch als onmisbaar. Dit maakt het des te

belangrijker om, zeker daar waar het Pompeiaanse materiaal uniek is en geen parallel kent, goed te begrijpen uit wat voor historische context het voortkomt, en in hoeverre die context verschilt van andere contexten. In dat opzicht is er nog veel werk te verrichten: vergelijkende analyses die stadsgrenzen overschrijden staan voor wat betreft de Romeinse wereld zowel kwantitatief als kwalitatief nog in de kinderschoenen. Tegelijkertijd is het belangrijk niet te vergeten dat atypisch iets anders is dan historisch irrelevant: juist vanwege de centrale ligging in het schatrijke hart van de Romeinse wereld geeft Pompeii een uniek zicht op de effecten van de groei van de Romeinse politieke en economische macht op de dagelijkse stedelijke leefwereld van de Romeinse elite. In de context van de geschiedenis van het Romeinse rijk is dat beslist niet onbelangrijk, en met name de geschiedenis van het Pompeiaanse forum, de Pompeiaanse badcomplexen en de Pompeiaanse spektakelarchitectuur laten zien hoe groot die effecten vanaf de late republiek konden zijn.